

A KÉSŐI KLASSZIKUS GÓTIKA ÉPÍTÉSZETE ERDÉLYBEN (A 14. SZÁZAD ELEJE – 1350/1360)

KIRÁLYI ÉPÍTKEZÉSEK

Az Árpád-ház kihalása (1301) a partikuláris erőknél a már korábban megindult feszítését veszedelmesen megnövelte. A királyi méltóságért folyó küzdelem a 14. század első két évtizedében a leghatalmasabb főurak önállósági törekvéseit jelentősen elősegítette, és egyúttal egyre nehezebbé tette az ország korábbi egységének megtartását. A tízes évek folyamán azonban Anjou Károly, új híveinek támogatásával, a régi arisztokráciát leverte, és a központi hatalmat ismét megszilárdította. A megtört ellenállók hatalmas kiterjedésű birtokai elsősorban a király kezére kerültek, aki azok egy hányadát a hozzá hű uraknak adományozta. Így egyrészt a király friss erőforrásokhoz jutott, másrészt új arisztokrácia lépett a régi helyébe.

Az új arisztokrácia emelkedését elősegítette az a 14. századra kialakult gyakorlat, hogy a király várbirtokait tisztség címén (pro honore) tetszése szerinti időtartamra híveinek adományozta. Mivel egy-egy királyi váruralom kormányzati és gazdasági szempontból ekkor már nem játszott jelentősebb szerepet, egy-egy nagybirtokos több, egy területi egységbe szervezett vár fölött rendelkezhetett. Ilyen lehetőség Erdélyben csak a vajdát és a székely ispánt illette meg a saját kormányzati területükön lévő királyi várbirtokokon.

A vázolt helyzetalakulás – bár szerényebb mértékben – Erdélyben is tapasztalható. A 13. századi királyi várakhoz újak csatlakoztak. 1293-ban III. András a lakatlan, Csicsó nevű földet Tomaj nembeli Dénes nádor fiának, Dénesnek adja. 1321-ben pedig Szécsényi Tamás erdélyi vajda ítéletlevele már „sub castro Chychov” kelt. A vár tehát a 14. század első két évtizedében épülhetett. – 1296-ban Hidegvízi Tamás comes fia, Mihály a köhalmi népeknek egy várépítésre alkalmas helyet ad el. Erre épült Köhalm királyi vára, amelyet legkorábban 1324-ben említenek (7–8. kép). János és Miklós nevű várnagyai 1332-ben szerepelnek. – Kecskés királyi várnak első okleveles adata 1299-ből, Görgényé 1364-ből való. A felsorolt királyi várakból csak csekély romok maradtak. Közlelbbi megismerésük a régészeti kutatásoktól várható. Az almási vár, amelyet a Kán nemzetség a 13. század első felében épített, 1315 után –

mint annyi más, nem erdélyi főúri vár – László vajdától királyi tulajdonba került, s ott is maradt 1370-ig, amikor is Lajos király Bebek Györgynek és fiainak adományozta.¹

Már Orbán Balázs is megemlékezett Csík- és Háromszék hegyi várairól, amelyekről a középkori írásos források hallgatnak. Leírásaihoz általában alaprajzi vázlatokat is csatolt. Egy évszázad elteltével, a 20. század második felében a kutatók érdeklődését ismét felkeltették e várak. Többjük területén kisebb régészeti ásatás, illetve terepbejárás is történt. Az e munkákról szóló eddigi közleményekből nagyjából két vélemény körvonalazódott. Az egyik Ferenczi István, Ferenczi Géza és Dénes József véleménye, amely Udvarhelyszék keleti sávjában egy észak–déli irányú védelmi rendszert feltételez. Kővárainak korát Szent László uralkodása idejére valószínűsíti. – A másik véleményt Benkő Elek képviseli, aki a Ferenczi-féle ötös várcsoport mellett a helyszínen még kilenc hasonló várat vizsgált meg Csík- és Háromszék területén. Szerinte a szóban forgó várak nem tükröznek egységes rendszert, keletkezésük ideje és építészeti technikájuk is különbözik. Közöttük magánföldesúri eredetűekkel is számolni lehet. E szempontból egyértelmű a sepsibükszádi Alsósólyomkő vára, amelyről kivételesen egy 1366-ban kiadott oklevél is megemlékezik. Sólyomkő az oltszemi Herec várral együtt a hídvégi Mikó család tulajdonában lehetett. Benkő úgy véli, hogy a szóban forgó várak eredetileg földvárak voltak, amelyek kőfalai nem lehetnek korábbiak a 13. századnál. E megállapítást egyértelműen megerősítik az erdélyi ispánsági várak (Tordavár, Hunyadvár, Doboka vár) korábbi részletes ásatásai. A szóban forgó várak közül a Parajdhoz, Székelyvarsághoz, Csíkrákoshoz, Tusnádfürdőhöz közeli várak vastag kőfalai és 12–13. századi leletei ugyancsak alátámasztják kőfalaik 13–14. századi eredetét. Nagyjából ugyanez időből való lehet az Ikafalván magas falakkal ma is álló kerek kőtorony, amely egyedül adhat fogalmat a székelyföldi Árpád-kori kővárak csak töredékeikben megmaradt kőépítkezéseiről.

E csak népi elnevezésű váraknak (Rabsonné vára, Tartód, Budvár, Pogányvár stb.) a meredek hegytetők vonalát követő, tojásdad vagy hosszúkás kőfalgyűrűin belül a kőépítmények általában hiányoznak. Később olykor torony vagy kaputorony (Csíkrákos, Málnás) is kapcsolódott a kőfalakhoz. E szerkezet és forma emlékeztet a Horedt által feldolgozott dél-erdélyi (Orlát, Sebesel stb.) határvárakra. A szóban forgó székelyföldi várakról még nagyon kevés és bi-

¹ ENGEL PÁL: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban. Budapest 1977. 13–17; 64–65. lap közti két, a királyi várak igazgatását 1413-ban és 1437-ben feltüntető térkép. ENGEL PÁL: A honor (a magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez). Történelmi Szemle 1981. 1–19. ENGEL PÁL: Honor, vár, ispánság – Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. Századok 116. 1982. 880–920. ENTZ: Baukunst 166 (Csicsó vár), 170 (Salgó vár), 165 (Almás vár). ENTZ: Erdély 172–173 (Csicsó vár), 183 (Salgó vár), 169–170 (Almás vár). Köhalom, Valkó, Hőltövény, Görgény várak: Adattár.

zonytalan helyszíni adat áll rendelkezésre. A pontosabb tájékozódáshoz feltétlenül rendszeres régészeti feltárás szükséges. Csak ez vezethet a csupán sejtett vagy feltételezett összefüggések valószínűsítéséhez.²

A FŐRENDŰEK ÉPÍTKEZÉSEI

A központi hatalom érdeklődése a 14. század első felében jóformán csak a várak építésére, illetve bukott családok várainak megszerzésére terjedt ki. A főrendűek ez időből való építkezései közül Erdélyben csak a Tomaj nembeli Losonci család világi és egyházi építészeti tevékenysége emelhető ki. Torda megyében három várunk ismeretes: Vécs, Idecs és Mentő. Az elsőt 1228-ban a széplaki uradalommal együtt Dénes fia Dénes, II. András tárnokmestere kapta, mivel a hatalmas uradalmat a király Kacsics nembeli Simon bántól – Gertrúd királyné meggyilkolásában való részvétele miatt – elvette. Az 1319-ben megtartott osztály során Vécset Losonci Tamás, Dénes fia és Dénes tárnokmester unokája, székely ispán nyerte el. A vár továbbra is a család tulajdonában maradt. Korai állaga ismeretlen. – Az idecsi várról csupán annyit közöl a reá vonatkozó, 1325. évi oklevél, hogy Apa fia Jakab és ennek azonos nevű fia Dénes fia Tamást az idecsi vár és más, Régenhez tartozó birtokok feléért kárpótolja. 1347-ben Tamás mester Jakab deákja újra említi a várat pusztító tűzvész. Úgy látszik, hogy az épületet 1325 után már nem használták. Valószínű, hogy az idecsi várat is Losonci Tamás építtette a század első negyedében.

A harmadik, Mentőnek nevezett várat Tamás 1333-ban tett vallomása szerint ő maga elég régen, rokonai segítségével, 2000 márka költséggel újonnan építtette. A vár alá falut is telepített. Mivel 1319-ben Balázs mester mentői várnagyként tűnik fel, a vár építése az 1310-es évekre tehető. A várat a kolozsmostori konvent jegyzőkönyve már 1553-ban elhagyottnak nevezi. Terméskövel vegyes téglafalai a múlt század végén még magasan álltak bolthajtásos ablakfülkékkel, piskóta alakú elemekből álló téglapadozattal. Az 1333. évi oklevél kitűnően érzékelteti a várnak és váraljának egyszerre történt kialakítását és egymáshoz való viszonyát. Nagyon valószínű, hogy az 1364-ben említett Warallya falu azonos a mai Magyaróval. A helybéliek ugyanis a mostam falu fölött emelkedő dombon jelölték meg a vár helyét.

² ORBÁN II. és m. passim. BENKŐ ELEK: Kelet-Erdély „korai” kővárai. *Castrum Benc* 1989: Várak a 13. században. Gyöngyös 1990. 68–85. FERENCZI ISTVÁN: Megjegyzések egy véleménynyilvánítással kapcsolatban, amely Kelet-Erdély kora középkori kővárainak kérdését taglalja. *Mvéd.* XXXV. 1991. 220–226. BENKŐ ELEK: Szent László-kori kővárak Erdélyben? *Mvéd.* XXXV. 1991. 227–236. HORED, KURT: *Siebenbürgische Burgenforschung. Südostforschungen* VI. 1941.127–175. Sólomkő: Adattár.

Az 1318-ban még királyi kővár Valkó Kraszna megyében 1341-től már szintén a Losonci családé, s az egész középkor folyamán az övéké marad. 1435-ben említés történik a vár káplánjáról, s e körülmény a várkápolna meglétére utal.

A 14. század első feléből még két várról maradt okleveles említés. Az egyik a Küküllő megyei kendhidai várról szól 1325-ben. Róla ez az egyetlen adat ismeretes. A másik a szilágysomlyói vár, amelyet Pok nembeli Meggyesi Móric leánya, Anna nyer el leánynegyed fejében 1351-ben. Az ő férje, Báthori László révén került a vár a Báthori család tulajdonába. A várat tehát valószínűleg Meggyesi Móric építtette.³

A főúri egyházi építészet kiemelkedő alkotása a szászrégeni, ma is működő evangélikus templom, amelyet Losonci Tamás emeltetett Szűz Mária tiszteletére. A szentély északi falába illesztett, kőbe vésett majuszkulákkal írott felirat pontosan elmondja az építés körülményeit (9. kép). Kegyúrként Tamás mestert nevezi meg, említi Miklós nevű plébánosát, és az 1330. évben jelöli meg az építés idejét. Az épület a 13. századi szászföldi háromhajós, pilléres bazilikák szerkezetét veszi át és fejleszti gótikus stílusban tovább. A négyszögletes nyugati torony (10. kép) ugyanúgy a főhajóba ugrik, mint számos előző századi, román kori szász templom esetében. A mindhárom hajó felé nyíló nyugati karzatra annak délkeleti sarkában kialakított csigalépcső visz fel. A karzatról a torony felső emeleteire egy újabb keskeny csigalépcsőn lehet feljutni. Ennek alja szőlőleveles gyámban végződik (11. kép). A karzat érdekes egybekapcsolódása a főhajóba beugró toronnyal a családi monostorok és a szász toronyelhelyezkedés szellemes keveredésének figyelemre méltó példája. A főhajóba csúcsos diadalívvel nyíló, sokszögű, támpilléres főszentélyt (12. kép) egyenesen záródó mellékhajók veszik közre. A kváderekből emelt nyugati torony homlokzatán található gyámos ajtónyílást csúcsíves, körte-, henger- és pálcatagokból álló, finoman megmunkált, mély béllet keretezi (13. kép). A béllet függőleges részét az ívbéllettől négy pár, levelekkel és szőlőfürtökkel ékes oszlopfő frízszerűen választja el. Az ívmező alsó peremén megjelenő három gyám jelzi, hogy eredetileg szobrokat szántak a ma üres, csúcsíves felület elé. Az enyhén előreugró kaput meredek, háromszögű oromzat koronázza. E megoldás élénken emlékeztet 13. századi előzményeire (Zsámbék, Szászsebes, Szepeshely, Gyulafehérvár [1. kép], Kerc). A déli, körtetagos, csúcsíves ajtó és a déli mellékhajó ugyancsak körtetagos, bordás keresztboltozata jól beilleszkedik a 14. század második negyedébe. Az északi mellékhajó nyugati végén levő, befalazott ablak keretezésén a gazdagon tagolt csúcsíves béllet vállát növényi díszítés közepette megjelenő mellképek emelik ki (14–16. kép). A keleti oldalon szakállas férfi, a nyugatin állá alatt megkötött főkötőt viselő nő jelenik meg. Az ablak mély, csúcsíves fülkében helyezkedik el, amelynek körtetagos, csúcsíves keretezése a szó-

³ Mentő, Idecs, Valkó, Kendhida és Szilágysomlyó várak: Adattár. – A Mentő vár múlt századi maradványairól szóló adat helyszíni értesülés.

ban forgó ablak ábrázolásainak külön hangsúlyt ad. A 14. század második felére tehető, finoman faragott együttes a kegyúri házaspárra utalhat. Érdekes, hogy Tamás mesternek a szászrégeni és hasonló nevű fiának a Nógrád megyében lévő gácsfalui, ugyancsak évszámos feliratú (1350) templomépítkezése egymástól merőben különbözik, mert mindkét épület megoldása az illető helyi hagyományok gyakorlatát követi.⁴

FŐPAPI ÉPÍTKEZÉSEK

Alig készült el 1287 és 1291 között a vízaknai Alard fia Gaan által vezetett szászok 1277. évi rombolása következtében súlyosan sérült gyulafehérvári székesegyház helyreállítása, amikor 1308-ban a Bajor Ottó pártján álló szebeni és sebesi szászok újból fegyveresen törtek a dómra. A káptalan gyűlésére érkezett papságot megtámadták, és a templomban „usque ad cancellos et sacristiam” kergették őket. Az esettel kapcsolatos, 1309-ben folytatott per iratának idézett helymeghatározása arra mutathat, hogy a klerikusok számára fenntartott helyet az ún. régi sekrestye vonalában a hajótól valaminő stallumokkal kombinált korlát választotta el. E feltehetően fából készült korlát így a kereszthajó nyugati oldalán húzódhatott, és a klérusnak szolgáló templomrészt különítette el a hívők helyéül szolgáló hosszháztól. Épített szentélyrekesztőnek nincsen nyoma. Az épületben nem esett kár. 1322-ben a küküllői ispán Fehér megyéből bizonyos falvakat saját megyéje joghatósága alá akart vonni. Szécsényi Tamás vajda előtt a püspök és a káptalan a nemesekkel együtt viszont azt vallotta, hogy az illető falvak „tempore hedificacionis ecclesie beati Mychaelis” Fehér megyéhez tartoznak. Jellemző, hogy egy közigazgatási állapot ösiségének bizonyítására a székesegyház építési idejére hivatkoztak.

Szécsi András püspöksége idején (1320–1356) került sor a főhajó két nyugati szakaszának boltozására (17. kép). A keresztboltozat fejlett körtetagos bordáját tőle lapos horonnyal elválasztott pálcatagpár fogja közre. A középső boltszakasz zárókövén megjelenik a Balog nemzetség kétfejű sasát ábrázoló Szécsi-címer. Ugyancsak András püspöknek tulajdonítható a délnyugati torony három emelettel történt magasítása félköríves, majd legfelső szintjén csúcsíves ablakkal és liliomos végződésű csúcsívsoros párkányokkal (18. kép). A székesegyház belsejében a legkorábbi falfestés is a 14. század közepére vall. E töredékek a déli mellékszentély ablakkávéiban maradtak meg. Trecento jellegű, márványberakást utánzó sávok közt virágos indadisz hullámszik. Ez a sávdíszítés Erdélyben kissé későbbi időből máshol is előfordul (Magyarfenes, Szék). –

⁴ Szászrégen, templom: MMTö 2/I. 306–308; 2/II. 80., 82–86. és 541–543. kép. ENTZ: Erdély 152. Gács: MMTö 2/II. 78., 79. és 81. kép. Szászrégeni karzat: HORWATH: Emporenbau 71; 9., 10., 23. kép.

1349-ből származik az első adat a dóm körüli erődítésre: Lajos király Domokos mester aranyosi várnagyot hízza meg Szécsi András fogságba vetésével, mivel ő „nos in castrum ecclesie... intromittere... recusavit”.⁵

A korai Árpád-korból származó, királyi alapítású kolozsmonostori bencés apátság (34. ábra) templomának átépítése – a ma is álló szentély (19–22. kép) tanúsága szerint – a 14. század első felében, feltehetően még I. Károly uralkodása alatt került sorra. A nyolcszög három oldalával záródó szentély a támpillér nélküli megoldás jellegzetes korai példája. A kváderkövel szegélyezett sarkok közt négy karcsú és a keleti tengelyben egy zömökebb, kétosztású, finom kőrácscsal ellátott ablak nyílik (21. kép). A csúcsos diadalív vaskos körtettagja vállmagasságban gyámra támaszkodik. A három, téglány alakú keresztboltozat keleten hatsüvegesen záródik. A záradék hat bordáját karcsú faloszlopok tartják, a többi borda gyámokon nyugszik. A bordás boltozat ugyan a mostani hajóval együtt a múlt század végi restaurálás idejéből származik, de a szentély szerkezete az ablaknyílásokkal még eredeti (22. kép). Rudnay Sándor erdélyi püspök által 1818-ban helyreállított állapotát a befalazott diadalívvel, a századvégen hozzáépített hajó nélkül Theodor Glatznak a szebeni Brukenthal Múzeumban őrzött festménye és egy 1860 körüli fénykép mutatja.⁶ Az 1342-ben Vilmos pannonhalmi és Szigfrid garamszentbenedeki apátok által a visegrádi Szent András-kolostorban tartott tartományi káptalanon János kolozsmonostori apát is részt vett. Mivel Szigfrid a kolozsmonostori apátság helyreállítását többek közt pénzzel is támogatta, költségei megtérítésének fejében 12 forintot határoztak meg. 1362-ben Hench szászfenesi bíró és András kolozsvári molnár feltörték a kolostor és az apát palotájának ajtajait. Az apáti palotának ez a legkorábbi említése. A templom Szentháromság-oltárának igazgatója 1369-ben János pap. – A hatvanas évekből maradt meg az a növény díszes és állatfejes, eredetileg festett, kettős kögyám, amelyet a kolozsvári Erdélyi Történeti Múzeum kótára őriz (23. kép). Ez kétségtelen rokonságot mutat a visegrádi Anjou-kori falikút sarokoszlopaiknak kisméretű gyámjával és a kútház oszlopfőivel. E kapcsolat meglehetősen pontossággal a faragvány keletkezésének időpontját is meghatározza. Valószínűleg a lebontott eredeti hajóhoz tartozhatott.⁷

Antal kolozsmonostori apát 1427-ben kiadott oklevelében elmondja, hogy néhai András erdélyi püspök a Nádas és a Daróc patakok között kötemplomot épített, és ugyanoda önhatalmúlag népet telepített, noha Antal elődjei az eljárás ellen tiltakoztak. Az oklevél szövege lényegében azonos módon megismétlődik 1435-ben, 1437-ben és 1444-ben. A megnevezett András püspök kétségtelenül azonos Szécsi Andrással. Reá vall az építkezés erőszakos megvalósítása is.

⁵ ENTZ: Gyulafehérvár 115–116, 179–184. Gyulafehérvár, erődítés 1349: Adattár.

⁶ Adattár. A kolozsmonostori templom 1860 körüli fényképe: MMTö 2/II. 154. kép.

⁷ Adattár. A kettős gyám képe: BALOGH: Kolozsvár 7. kép. Visegrád: SZAKÁL ERNŐ: A visegrádi királyi palota Anjou-kori falikútjának rekonstrukciója. Magy. Mvéd. 1969–1970 Budapest 1972. 437; 443. kép.

Valószínűleg neki tulajdonítható a jó színvonalú szászfenesi és a magyarlónai templomok emelése is, hiszen a szóban forgó időben mindkettő püspöki birtok volt. A nádasdaróci – ma is működő – református templom a Zsigmond-kori átépítés állapotában maradt meg (52. ábra). Ezzel szemben a két előbbi megőrizte 14. századi megjelenését. A szászfenesi egyház az erdélyi püspök falusi építkezéseinek leggazdagabb példája (24–29. kép). A Mindszonteknek szentelt, terméskő épület a Leányvárnak nevezett, szászfenesi püspöki vár alatt áll. Támpillérekkel megerősített szentélyéhez nyugat felé egyetlen hajó csatlakozik. Ebbe ugrik be a nyugati torony, amelynek emelete széles ívvel néz a szentély felé, leegyszerűsített formában utánozván a 13. századi, háromhajós szász bazilikák nyugati karzatos tornyát (24–25. kép). Toronyhomlokzatának közepén elhelyezkedő körablakát hat, örvényesen kialakított, háromkaréjból összetett körács díszíti. A csúcsíves nyugati bejárat, a mérműves ablakok (26–27. kép), de különösen a szentély délnyugati oldalán a legutóbbi helyreállításkor kiszabadított, feltűnően gazdag tagolású gyámos ajtó (28. kép; egyszerűsített változata a magyarlónai templom délkeleti ajtaja, 31. kép), valamint az öt- és háromkaréjból szerkesztett körácsokkal ékes, már a század második feléből származó hármaspapi ülőfülke (29. kép) bizonyosságot tesz a gótikus tanultságú püspöki építőműhely jó színvonaláról. Szászfeneshez kapcsolódik Magyarlóna református temploma is (30–31. kép). Sokszögű, támpilléres szentélye a délnyugati sarokban megmaradt gyám tanúsága szerint boltozott lehetett. A déli homlokzat keskeny ablakai – miként Szászfenesen – csúcsos lóhereíves kiképzésűek. Csúcsíves déli ajtaja körtetagos. Támpilléreinek fiatornyos végződése le vannak törve. Harangja az 1482-es évszámot viseli.⁸

A VÁROSOK ÉS MEZŐVÁROSOK ÉPÍTKEZÉSEI

Az uralkodók által a 13. században erőteljesen megindított és pártolt városfejlődés az 1300-as években nemcsak továbbhaladt, hanem egyszersmind önállóvá is vált. A királlyal való kapcsolat ugyan nem szakadt meg, de a fejlődő polgárság már elég erős volt ahhoz, hogy a központi hatalom állandó támogatását kihasználva az építkezések tekintetében is saját útján járjon. A szóban forgó időszakban szűnt meg Budán a király közvetlen hatáskörét gyakorló rektori intézmény, és a királyi székhelyen is a városi bíró és tanács vette át a vezetést. A lakosság növekedése tette szükségessé az egyházi épületek bővítését, illetve átépítését, a koldulórendek további térfoglalását, a lakóházak méretbeli és mű-

⁸ Nádasdaróc, templom: ENTZ GÉZA: Régi kalotaszegi műemlékek. Ellenzék 1943. június 5. Szászfenes, templom: ENTZ: Gótikus építészet 200; 34–36. kép. Magyarlóna, templom: KELEMEN: Kalotaszeg 13. Adattár.

vészi fejlesztését. Ez az országosan kialakult helyzet Erdélyben is hasonló igényeket és feladatokat szült.

A Szászföld legjelentősebb városa Nagyszében (56. ábra). A település fejlődése a 12. század második felében az ún. Alsóvárosban indult meg és a prépostságnak az 1190-es években történt kialakulása után terjedt ki a település dél felé meredeken emelkedő dombjára, az ún. Felsővárosra. Ennek fennsíkján épült az első plébániatemplom. A városnak egymástól még elváló településcsoportjai a tatárjárás után olvadtak össze. Az Alsóváros tengelyének, az Erzsébet utcának a keleti végén még 1241 előtt létesült a domonkosok kolostora, 1300 előtt pedig a ferenceseké. A domonkosok a településen kívül építkeztek. A Felsővárosban a plébániatemplom udvarától keletre alakult ki a szabálytalan Kispiac, délre a négyszögű Nagypiac, kifejezve az utcahálózattal a város végleges központját.

A 14. század első felében indult meg a régi helyén az új plébániatemplom emelése (57. ábra). A háromhajós, kereszthajós bazilika legkorábbi része a háromboltszakaszos, sokszögzáródású, támpilléres szentély a kétboltszakaszos sekrestyével és a három, megközelítően négyzet alakú boltszakaszból álló kereszthajóval (32. kép). A szentély keresztboltozatának körtetagos bordái egyszerű faloszlopokra metsződnek. Ugyancsak körtetagos a sekrestye két boltszakasza. A szentély kétosztású, karcsú ablakait karéjos mérmű koronázza. A kereszthajóba oszlopkötegekkel tagolt, tompán záródó diadalív nyílik. Az öt nyolcszögű pillérpárral rendelkező hosszház a század második felében készült el. A szentély építése 1351-ben már befejeződhetett, mert a szebeni káptalan határozatait a Mária-templom Szent Szűznek szentelt főoltára előtt hozta.

Az Erzsébet utca keleti végén települt ferencesekről korai írott források szólnak. Herbord comes özvegye, Erzsébet már 1300-ban öt márkát hagyományoz a ferencesek Szent Erzsébet-templomának munkáira. 1323-ban Konrád testvér viseli a gvárdiáni tisztséget. Az 1360-as évek során a szebeni Kirchenbuchban szereplő „Ladizlauus Funczencz”-nek 10 forintot kell adnia „ad sanctam Elzabet pro structura... ecclesie”. Az Erzsébet-kapu közvetlen közelében két templom maradványai ismeretesek. Az Erzsébet-templom 1868-ban történt lebontása előtt készült rajz az épületet feltehetően északnyugat felőli nézetben, egy csúcsíves bejárattal és két nagy csúcsíves ablakkal, csonkán ábrázolja az Erzsébet utca déli sorában. Az utca északi során 1987-ig állt egy tízsög felével záródó, támpilléres, négy keresztboltozatos szentély késői átépített állapotban. A lebontást megelőző régészeti kutatás szerint a szentély egy háromhajós bazilikához tartozhatott. Az alapfalaiban feltárt hosszház délkeleti sarkánál későbbi, de még középkori, négyszögű torony alapfalait fedezték fel. A torony a hosszház déli pillérsora közeinek elfalazása során kialakított fal vonalához igazodott, vele egykorúnak látszik és a 14. század első felében épült templom század közepére datálható átalakításának idején készülhetett. Ekkor a hosszház kéthajóssá vált. Fabini szerint a szóban forgó templom a ferences apácáké lehetett, az ásató viszont csak egy ferences rendhez tartozó kolostortemplomról beszél. A két

templom maradványának pontos meghatározása tehát bizonytalan, a ferences rendhez való tartozásuk viszont kétségtelen.⁹

Szászvárosban a ferencesek a 13–14. század fordulóján telepedtek meg, mégpedig a 13. század első feléből származó plébániatemplomtól északkeletre, a kolostorról elnevezett utcában. A ferencesek Péter nevű lektorát a Gentilis bíboros előtt 1309-ben folyó és a szász plébánosokkal kapcsolatos perben említik. A ferences templom hajójához hosszú szentély csatlakozik. Tőle délre emelkedett a kolostor. A 18. században barokk ízlésben átépített templom jelenleg semmiféle középkori részletet nem mutat. Építésére valószínűleg a 14. század első negyedében kerülhetett sor. 1334-ben négy begina lakott egy, bizonyára a ferences kolostorhoz közeli, házban.¹⁰

Désen, a désaknai bánya közelsége következtében jelentős királyi városban, I. Károly 1310-ben az ágostonos remeték Máriának szentelt temploma építésére sóadományt tesz. Mivel priorjuk, János testvér 1325-ben a kiváltság újbóli megerősítését kéri, valószínű, hogy az építkezés akkor még nem fejeződött be. 1335-ben Angelus testvér dési prior kapja vissza kölcsönadott pénzét Mykudbán János nevű fiától, a Dobokai család egyik ősétől. Károly király hatalmának 1320 körüli végleges megszilárdulása új lendületet adhatott a belháborúk alatt feltehetően megakadt templomépítkezésnek. A szerzeteseknek már hitelezőként történt szereplése valószínűsíti templomuk és kolostoruk munkáinak 1335 előtti befejezését. A dési, jelenlegi katolikus templom azonos az egykori Ágostonrendivel. 1712-ben az egyházat a ferencesek kapták meg, akik a 18. század második negyedében barokk stílusban átalakították, de a keletelt, egyhajós, sokszöggel záródó, hosszú szentélyű épület alapszerkezetét megtartották. A homlokzat déli sarkán álló, felül nyolcszögű torony (33. kép) szervesen beilleszthető a 14. század első felének hasonló megoldású, tiszántúli tornyainak sorába (Debrecen: Szent András-templom, Csenger: református templom). A ma barokk templom feltehető középkori állagát falkutatás tisztázhatná.¹¹

Déva királyi vár aljában keletkezett település. Márton püspöknek szentelt plébániatemploma hajóba ugró középtornyával a 13. századi Nagyszeben környéki szász egyházak szerkezetét mutatja. A sokszögzáródású szentély déli oldalán a múlt század végén feltárt falképek (Krisztus életének jelenetei, szentek) száraz előadásmódja és majuszkulás feliratai a 14. századra vallanak. A középkori templomot a századfordulón lebontották, így róla több ismeret nem várható.¹²

⁹ NIEDERMAIER 104–116; városalaprajz a 20. és 21. lap közti mellékleten. ROTH: Deutsche Kunst 87–91; 47–49. kép. Mária-főoltár: Adattár. FABINI, HERMANN: Un monument din Sibiu astăzi dispărut. Revista monumentelor istorice 1991. 74–77. BEŞLIU, PETRE: Istoria unei biserici de mănăstire din Sibiu. Uo. 78–84.

¹⁰ NIEDERMAIER 179–180; városalaprajz a 38. és 39. lap közti mellékleten. A ferences templomot jelenleg a római katolikusok használják.

¹¹ ENTZ: Szolnok-Doboka 217; képe a 144. lap mellett.

¹² SZÓTS SÁNDOR: A dévai ref. templom és régiségei. A Hunyad megyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve IX. 1898. 67–82.

Az aranybányászatnak I. Károly korában történt fellendülésével kapcsolatos az Aranyos folyó felső folyása melletti Aranyos- vagy Offenbánya kialakulása. Olbrethus (Albrecht?) nevű plébánosa 1325-ben Szolcsva és PoDsága falvakra vonatkozó oklevelet ad ki. 1391-ben plébánosa János. Ugyanekkor történik említés Szűz Máriának szentelt templomáról, amelynek épülete azonban nem ismeretes.¹³

A szász településű Nagyenyed István nevű plébánosa a pápai tizedjegyzékekben 1332-ben tűnik fel. A mostani református templom mellett 1868-ig állt egy egyhajós, a nyolcszög három oldalával végződő szentélyű, kis gótikus templom, amelynek támpillérén majuszkulás betűkből álló, vésett felirat tudósított arról, hogy az épületet 1333-ban kezdték építeni és 1334-ben fejezték be. A lebontott középkori egyház helyén 1868 után emelt evangélikus templom hajójában a kőfeliratot újból elhelyezték. Ez lehetett Enyed első plébániatemploma. Imre nevű papját 1344-ben Csongva határjárásához az erdélyi káptalan küldte ki. Az enyedi felirat a két gerendi és a szászrégeni mellett a negyedik, amely Erdélyben az 1290 és 1334 közötti időből máig megmaradt.¹⁴

Királyi mezőváros szász telepésekkel a Maros melletti Borberek. Elhagyott és erősen feltöltődött református templomának hajójához kétboltszakaszos, bordás keresztboltozattal fedett, sokszögzáródású, támpilléres szentély csatlakozik (34. kép). Az egyszerű gyámokra (35. kép) metsződő, vaskos, rézsűs bordák fent rozettával, illetve hat összekapcsolt levéllel díszített zárókőben (36. kép) találkoznak. A két boltszakaszt elválasztó, hárombordás heveder gyámja északon és délen a három bordavégződés három gyámjából tevődik össze. Délen félköríves, tagozott papi ülőfülke, északon egyszerű szentségfülke illeszkedik a keleti boltszakasz egyenes falába. A szentély csúcsos diadalívvel nyílik a hajóba, amelyet kétoldalt keskeny, csúcsban végződő, háromkaréjos ablakok világítanak meg. A templom legkorábbi említése 1317 és 1320 között bukkan fel, így építése a század első harmadára tehető.

A FALVAK ÉPÍTKEZÉSEI

A Szászföld egyházi építkezései

Walter Horwath a Szeben környéki szász építési tevékenység kapcsán meggyőzően kimutatta, hogy a templomok építési ideje és a település időrendje között szoros összefüggés állapítható meg. Az Olt és a Hortobágy folyók vidékén csupa 13. századi egyház jelzi a szászok által legkorábban megszállt területet,

¹³ Adattár.

¹⁴ P. SZATHMÁRY KÁROLY: A nagyenyedi egyházkerítés. *Archaeologiai Közlemények* 1868. 51–52. A felirat szövege: *HOC OPVS INCHOATVM EST ANNO DOMINI MCCCXXXIII ET FINITVM IIII.*

amely egyszersmind a kiváltságos szász universitas egyik legrégebb és legfontosabb magját is alkotta. Innen északra, a Küküllő folyók felé a század második felében és a 14. század elején továbbterjedt a szász lakosság.¹⁵ A kiváltságos területeken kívül a helyi nemesi családoknak különböző szolgálatokat teljesítő falvakban települtek meg. A Küküllők vidékén a kiváltságos Szászfölddel határos sávban jelentek meg a 14. század folyamán e későbbi szász települések gótikus templomai. Az épületek jelentős hányada aránylag nagy méretű és sokszor díszesebb kiképzésű, mint az egykorú Erdély megyéinek falusi építkezései. Ugyanez a jelenség kisebb mértékben tapasztalható a Beszterce-vidéktől délre fekvő megyékben is. A század korábbi szakaszában általában egyhajós egyházak épültek, de a háromhajós megoldás sem hiányzik. Így a szász templomépítéssel főként a 15. században – miként településeik és azok igazgatása is – nem annyira falusi, mint inkább mezővárosi jellegű. Az építkezések a 14. század második felében váltak tömegessé és egyre igényesebbé.

A korábbi időszakban többnyire torony nélküli, egyhajós templomok épültek hosszabb-rövidebb, sokszögzáródású, támpilléres szentéllyel (Jakabfalva, Nagyekemező, Boldogasszony, Alcina). A hajó még boltozat nélküli, a szentélyt bordás keresztboltozat fedi. Jakabfalván az egykori északi sekrestye dongaboltozatos. Nyugati homlokzati toronnyal épült az egyhajós egyház Mesén. Különleges megoldás található Asszonyfalván, ahol a szentélynégyzet fölött zömök, négyemeletes torony emelkedik (37. kép; 2–3. ábra). Földszintje a hajó, illetve a sokszögű szentély felé egy-egy széles félkörívvel nyílik. Borda nélküli keresztboltozat fedi. Déli irányban egy kétboltszakaszos, félkörívvel zárt, keskeny kápolna csúcsíves ajtócskán közelíthető meg. A szinte négyzet alaprajzú hajóra vaskos, hasábbordás keresztboltozat borul. A szentélyt a farsarkokból közvetlenül kiinduló, hatsüveges boltozat takarja, középen rozettás zárókövel. Az asszonyfalvi szentélynégyzet fölötti toronymegoldás ismétlődik az egerbegyi és holdvilági templomokon, amelyek hosszú hajója a zömök asszonyfalvi megoldásnál karcsúbb, későbbi jellegű tömegarányokat mutat.¹⁶ Megjelenésében és kivitelében az előbbieknél finomabb és díszesebb a Besztercétől délre, Doboka megyében fekvő Szászlekenye Bertalan apostolnak szentelt, egyhajós, sokszöggel záródó, támpilléres szentélyű temploma. A szentély északi falához emeletes sekrestye csatlakozik, amelynek mindkét szintje dongával fedett. Később a sekrestyétől nyugatra árkádokkal a főhajóhoz kapcsolódó, északi mellékhajó épült. A templom csúcsos diadalíve henger- és pálcátagos béléttű. Vállát délen egyenes levélsorból, északon hullámos levéldíszben elszórt szörnyalakokból kiképzett fríz emeli ki. A szentély keresztboltozatán az egyszer

¹⁵ HORWATH, WALTER: Die Landnahme des Altlandes im Licht der Kirchenbauten. Siebenbürgische Vierteljahrschrift 59. 1936.169–180.

¹⁶ Jakabfalva: FABRITIUS-DANCU 16. Nagyekemező: uo. 15. Boldogasszony: uo. 26. Alcina: uo. 65. Mese: uo. 31. Asszonyfalva: uo. 50. Egerbegy: uo. 49. Holdvilág: uo. 48. Adattár.

hornyolt, vaskos bordák két rozettás zárókőben találkoznak. A nyugati homlokzat félköríves, körtetagos ajtaja fölött kerek ablak jelenik meg, gazdag, három- és négykaréjokból álló kőrácscsal. 1452-ben Zsigmond deák iskolamester panaszt tesz, hogy a templom gondnokának hanyagsága folytán a sekrestyéből valamelyik ablakon keresztül két kelyhet és egy kis fészületet elloptak.¹⁷

A szóban forgó korszakban tovább él a háromhajós bazilika is. Ennek beugró tornyos változata Nagykapuson maradt meg.¹⁸ Tekén a háromhajós bazilika terméskőből épült (38. kép; 30/a, 93. ábra). A hosszházat három pár négyzetes pillér osztja három hajóra. A mellékhajók négy boltszakaszát egyszer hornyolt bordájú keresztboltozat fedi. A szentély nyugati boltszakaszában viszont már zömök, trapéz végű borda tűnik fel. A hatsüveges záradékot 1930-ban átépítették. A bazilika armírozott nyugati téglatornya a csúcsíves, körte- és pálcatagos bélletű nyugati bejárattal később épült. Csigalépcsője az első emeletig kőből, feljebb fából készült. Teke mezővárosi jellegét megerősíti templomának tekintélyes méretei mellett az 1332-ben fizetett pápai tized jelentős összege, valamint plébánosának egyházszerkezeti tisztsége. 1348-ban ugyanis Bálint nevű papja egyszersmind az ózdi főesperes helyettese.¹⁹

A Szelindeken 1342-ben említett, Mindszentekeknek szentelt kápolna valószínűleg azonosítható a várhegy északi fokán álló, részben romos épülettel (88. ábra). A hajót borda nélküli keresztboltozat fedi. Föléje később torony épült, legfelső emeletén négy nagy, csúcsíves ablakkal és pax haranggal. Keleti falán megmaradt a csúcsos diadalív. Ez vezet a jelenleg romos, sokszögű szentélybe.²⁰

A megyék egyházi építkezései

Erdélyben a Tiszántúl északkeleti területéhez hasonló, de változatosabb történeti indítékú építési tevékenység figyelhető meg. A megyei középnemesség mezővárosi építkezéseire jó példát nyújt a Kolozs megyei Szovát és a Torda megyei Pókakeresztúr. Mindkettő plébániatemplomát a Suki család emelte. Szováton a mai unitárius egyház hajójához sokszögű, támpilléres szentély csatlakozik (39. kép). A család 1348-ban kelt osztály levelében az épület már a valószínűleg megfelelő, domboldali elhelyezkedésében szerepel. A határjárás említi a mérségető kemencét, s e körülmény a család építkezéseinek folyamatosságára utal. A birtok egyik felét Miklós fiai, a másik felét Domokos fia Mihály és István fia László kapta. A plébániatemplom közös tulajdon maradt. A Máriának

¹⁷ VĂȚĂȘIANU 86. POPA: Biserici 303–309; 8–11. kép. MMTö 2/I. 321. Adattár.

¹⁸ Nagykapus: FABRITIUS-DANCU 70. DRĂGUȚ 38–39.

¹⁹ Teke: FABINI: Kirchenburgen 64–66. MMTö 2/I. 321; 2/II. 155. és 576. kép. Adattár.

²⁰ FABRITIUS-DANCU 10.

szentelt, egyhajós templom csúcsíves hajó- és szentélyablakainak kőrácsai már a 15. század első felének alkotásai. E finom részletek, valamint a velük egykorú falfestmények (Utolsó vacsora, Keresztre feszítés) arra vallanak, hogy ezek elkészülte összefügg a család katonai szolgálatainak királyi elismerésével és a török hadjáratokban részt vevő Suki Jánosnak 1418-ban udvari vitézzé történt előléptetésével. A kápolnának nevezett Mária-egyháznak Ombozi Miklós 1526. évi végrendeletében oltárigazgatóság alapítására nyolc hátsólovet hagyományoz. – A hasonló alaprajzú, Szent Keresztről elnevezett pókafalvi köegyházat 1384-ben Suki Miklós fiai a kegyúri joggal együtt az erdélyi püspöknek adományozták.²¹

A Sajó völgye közelében, Szászlekcencétől északra fekszik Cegőtelke vagy Szászcegő. Református templomának három boltszakaszos, támpilléres szentélyét egyszer hornyolt bordás keresztboltozat fedi. Félkörű diadalíve vállköves. Hajójának egyetlen északi és két déli, rézsús ablaka háromkaréjos végződésű. Kétosztású, széles szentélyablakai, halhólyaggal díszes kőrácsai már a következő századból valók. A déli hajóajtó gyámos megoldású. A hajó támpilléres, nyugati sokszögzáródása későbbi. Papja 1332-ben szerepel a pápai tizedjegyzékben.²²

A Mezőség kis falvaiban a helyi nemesek alapította, falusi templomok épültek. Jellegzetesen egyszerű szerkezetet mutat az egyhajós noszolyi református templom (40. kép). Sokszögű szentélye még támpillér nélküli. A falut 1318-ban Gál mester, ugróci várnagy Mojs fia Mojs buzai birtoka tartozékaként kapja meg I. Károlytól. 1318-ban Búza, 1323-ban Budatelke köegyházait említik, a noszolyi templomról viszont hallgatnak. 1333-ban Bálint nevű papja már szerepel a pápai tizedjegyzékben. Valószínű tehát, hogy a templomot 1333 körül emelték. Tágas, kétosztású, csúcsíves ablakai a kőrácsok tanúsága szerint 1500 körül készülhettek.²³

A Torda melletti Szind – most ortodox – kis kőtemplomának csúcsban végződő, támpillér nélküli szentélye e különleges megoldás ritka példája. Északi és déli falán két-két kis csúcsíves ablak jelenik meg. Szentélyét téglából készült dongaboltozat fedi. A Járai család e birtokának papja a tizedjegyzék 1332. évében szerepel. Az épület szerkezeti párhuzamaként említhető a Pest megyei Tököl közelében lévő, ma már elpusztult Bagamér község kis romos temploma, amelynek építése is a 14. század első felére helyezhető.

1911-ben került Kolozsvárra, az Erdélyi Múzeum (ma Erdélyi Történeti Múzeum) Régiségtárába egy nagyméretű tégl a gogánváraljai református templomból (41. kép). Gondosan belevéselt majuszkulákból álló felirata szerint az ottani egyházat a Szent Szűz tiszteletére emelték. A felirat betűtípusa

²¹ KELEMEN LAJOS: A szováti falfestmények. Pásztortűz XI. 1925. 449–452. Adattár.

²² ENTZ: Szolnok-Doboka 204; 11. kép. ENTZ: Baukunst 132. ENTZ: Erdély 85.

²³ ENTZ: Szolnok-Doboka 202; 25. kép. Adattár.

szerint a téglá és ennek alapján a templom is a pápai tizedjegyzék ideje előtt készülhetett. Erről tanúskodik a templom félkörívű diadalíve, hajójának egy félköríves ablaka és Miklós nevű papjának a tizedjegyzékben való megnevezése is.²⁴

Írásos források segítségével olykor teljesen eltűnt falusi egyházzról is kialakítható bizonyos mértékben hiteles kép. Jó példa erre a Doboka megyei birtokos Wass család vasasszentgyedyi temploma, amelyet a századforduló idején teljesen lebontottak, s helyébe egy érdektelen, új épületet emeltek. Az erdélyi református egyházkerület 1885. évi Névkönyve a templomról ezt írja: „Merőben kőből épült s most romlás szélén álló temploma mennyezetén 1543, a harangon 1596, a harang tengelyén 1669 évszám olvasható.” Már ez a szűkszavú leírás is kétségtelenné teszi, hogy középkori alkotásról esik benne szó, de részletes felvilágosítást a Névkönyv nem ad. A Wass család levéltára viszont nem várt pontossággal tájékoztat a templom keletkezésének történetéről. A családi oklevelek 1304 és 1347 közt emlékeznek meg Wass Miklós csicsóvári várnagyról aki Kán nembeli László vajda oldalán állván eleinte I. Károly ellenében működött, majd a királyhoz pártolt, és 1321-ben tőle a kibékülés jeleként birtokait visszakapta. Legnagyobb érdeme lett Csicsó várának az uralkodó részére történt visszaadása. Wass Miklós birtokaként merül fel 1315-ben Vászolytelke nevű falu. Ennek bizonyos részeit a csicsói várnagy 1331-ben Csomafáji János fiaitól vásárolta meg. A vételről szóló oklevél Vászolytelkéről azt írja, hogy „in qua ecclesia ad honorem Beati Aegidii est fundata”. A falunak Szentgyedy elnevezése legkorábban 1318-ban tűnik fel, Vászolytelek utoljára 1345-ben szerepel. Ez utóbbi év után a Vászolytelke elnevezés megszűnik, és a település neve véglegesen Szentgyedy marad. A névváltozás nyilván összefügg az Egyed apátnak szentelt templom építésével, amikor is a régi helynév helyébe a templom szentjének neve lépett. A folyamat korántsem egyedülálló, hiszen a középkorból több azonos eset ismeretes. Az írásos források nagyon valószínűvé teszik, hogy a vasasszentgyedyi egyházat a család akkor kiemelkedő tagja, Wass Miklós csicsói várnagy a királyi kegy elnyerése után, 1331 körül építhette. E következtetést megerősíti az a remek állapotban megmaradt, lilimos vasalású ajtószárny (42. kép), amelyet 1942-ben az új templom melletti pajta bejárataként sikerült felfedezni, s amely Erdély egyik legkorábbi, jó állapotban lévő, ilyen nemű alkotásának tartható. A Névkönyv idézett évszámainak hitelességét bizonyítja, hogy az 1543-as évszámnak megfelelő mennyezet deszkáiból is előkerült néhány reneszánsz, virágos festésű darab, az 1596-os évszámot viselő haranggal

²⁴ Szind: PANAIT, IOANA CRISTACHE-DAIA, MERINEL: Biserica românească din Săndulești. Revista muzeelor și monumentelor 1974. 86–88 (a 15. századra datálja). Bagamér: Pest megye műemlékei. II. Budapest 1958. 222–223. Gogánváralja: a templom téglájának felirata: *ISTA ECCLESIA EST FABRI(C)ATA IN HONO(R)E B(EA)TE VIRG(INI)S*. A téglá leltári száma II. 5807.

együtt Maga az épület egyhajós falusi egyház lehetett, hasonló a közeli Noszoly ismertetett templomához.

Az oklevelek néha megemlékeznek az eltűnt templomok bizonyos részleteiről is. Így szerepel pl. a Kraszna megyei Ipp község Szent András-egyházának szentélye a Széplaki család 1327. évi osztály levelében. A Küküllő megyei Harangláb falu nevében is jelzi a torony nélküli egyházak mellett álló és a harang felfüggesztését szolgáló, az egész Kárpát-medencében elterjedt faépítményt. A falu szász utcájában állt az Erzsébetnek szentelt templom, amely a Haranglábi család 1358-ban kelt osztálya kapcsán merül fel először. A Kolozs megyei Szentmihálytelkén a templom az „egyházbérc”-nek nevezett, meredek dombon épült, a jobbágyok letelepítésére alkalmas üres telkek mellett. E leírás alapján szinte megelevenedik a 14. századi mezőségi falvak és a bennük kiemelkedő helyen álló templomok képe.²⁵

A Székelyföld egyházi építkezései

A szászok mellett Erdély másik kiváltságos népe a székelység, amely erős nemzetségi szervezete révén továbbra sem földesúri alapítású, hanem közösségi jellegű templomokat emelt és díszített faragott-festett alkotásokkal. A Székelyföld kifejezetten falusi művészete szervesen kapcsolódik a megyék falusi építészetéhez, s világosan különbözik a Szászföld mezővárosias településeinek egykorú szerkezeti és formai világától.

A 14. század első felének már érett gótikus emléke Marosszéken a gyulakutai sokszögzáródású, egyhajós, nyugati tornyos református templom (24. ábra). Belseje ma is teljes egészében síkmennyezetű annak ellenére, hogy az épület alacsony, többosztású támpillérsorral van megerősítve. A vaskos, hasáb alakú torony alul szűk csúcsívvel nyílik a hajó felé. Testét keskeny résablakok törik át.²⁶ – A Nyárád völgyében meredek dombot koronáz Nyárádszentlászló unitárius temploma (387. kép). Kis magasságú, sokszöggel záródó szentélye dongaboltozatos, hajója síkmennyezetű fedett. Csúcsíves nyugati kapuját vaskos, kezdetleges körtetag futja körül. Diadalíve félkörű, hengertagos vállkövel. A szentély keleti ablaka rézsús.²⁷ – A Nagyküküllő völgyében domboldalon emelkedik Nagyalambfalva református temploma (53. ábra). A hajó, két kis méretű, háromkaréjosan záródó déli ablakának tanúsága szerint, még a századforduló táján épülhetett. Csúcsíves déli ajtajának kerete három, egymáshoz ta-

²⁵ ENTZ GÉZA: Három régi ajtószárny az Erdélyi Nemzeti Múzeum történeti tárában. Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Történeti-, Művészeti- és Néprajzi Tárából IV. 1944. 111–117. Adattár.

²⁶ ORBÁN IV. 34. Adattár.

²⁷ ORBÁN IV. 58–59. Adattár.

padó hengertagból áll.²⁸ – A Székelyudvarhelytől délre fekvő Patakfalva plébánosát 1333-ban említi a pápai tizedjegyzék. A középkori templomot 1802-ben földrengés pusztította el. A 19. század elején emelt új templomba befalazták a réginek három csúcsíves ajtókeretét. Valamennyinek profilja sarkantyú-, illetve pálcapárral közrefogott, erőteljes körtetagot mutat. Így az Anjou-kor első feléből származtathatók. Az ajtószárnyak a késő középkor alkotásai. Korukra talán abból a kétszer hornyolt téglabordából lehet következtetni, amely a régi templomhelyről került elő, és egy 1500 körüli boltozat tartozékának látszik. – Olasztelek református templomát ugyan 1857–1858-ban átépítették, de a régi épület több töredékét megőrizték. Egy orrtag nélküli körtetagot közrefogó sarkantyútagpárral kialakított faragvány a 14. század első feléből való ajtókeretről ad hírt. Ezt másodlagosan a déli előcsarnok bejáratánál falazták be.²⁹

Aranyosszék a második tatárjárással kapcsolatban (1285) királyi adomány révén került a székelyek tulajdonába. Ottani településeik egyházai tehát a századforduló előtt nem is épülhettek. A legkorábbi példa Várfalván, az ispánsági vár alatti településen maradt meg. Erről tanúskodik a templom déli, félkörívesen záródó ajtaja és a nyugati homlokzat négykaréjos körablaka. – A kövendi unitárius egyház már egyértelműen gótikus. Az eredetileg torony nélküli, erősen átépített templom nyugati homlokzatának díszje a három hengerpár által tagozott, sokszögű lábazon nyugvó, csúcsíves ajtó. A szemöldökgyámos ajtónyílás vállmagasságában nyolcszögű, vízszintesen hármastagolású fejezetsor húzódik. Kövend falut már 1291-ben említi III. András király oklevele.³⁰

²⁸ DÁVID 208–221; 185–192. kép. BENKŐ 110–111. Adattár.

²⁹ Patakfalva: DÁVID 238–241; 220–223. kép. Olasztelek: DÁVID 233–234; 231. kép.

³⁰ Várfalva: ENTZ: Baukunst 45; 47. kép. ENTZ: Erdély 64; 52. kép. Kövend: ORBÁN V. 167. SzO I. 27. – Elpusztult templomok adatai: Alsózsuk 1332, Szent Lénárd-templom (ENMLt Suki lvt., Urk. I. 452); Apaújfalu 1345, Szent Katalin-kápolna leég (Urk. II. 25, AnjO IV. 496); Bánnyabükk 1342, János pap (Dl. 40899); Bányika 1350, remete templom (AnjO V. 403–404); Bekényszeg 1354, kápolna (Dl. 36505); Bénye 1346, Szent Imre-kápolna (Dl. 27628); Bethlenszentmiklós 1309, Simon pap (Urk. I. 240); Bogártelke 1342, Kelemen pap (Dl. 40899); Bőnye 1329, Szűz Mária-templom (Dl. 27828); Budatelke 1318/1323, Szűz Mária-templom (OL Filmtár 783. 32. 5. Wesselényi lvt.); Buza 1318/1323, Szent György-kötemplom (Uo.); Dedrád 1325, János plébános (Dl. 62682. Bethlen lvt. és B I. 50); Diósd 1349/1715, Szent Mihály-templom (Dl. 73662. Teleki lvt.); Doh 1338/1422, Szűz Mária-kápolna (OL Filmtár 783. 24. 396. Bánffy lvt.); Garat 1309, Henrik plébános (Urk. I. 240); Gyeke 1335, Mindszente kápolnája (ENMLt Komis lvt., OL Filmtár 5586. Komis lvt.); Kereki 1368, templom (Dl. 41745); Kissármás 1348, templom (ENMLt Suki lvt.); Klopotiva 1360, román pap (A Hunyad megyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve I. 1882. 61); Macskás 1310/1358, Szent Márton-kötemplom (Dl. 26752, AnjO VII. 146); Magyarsáros 1322, Szent Miklós-templom (GYÖRFFY III. 559); Marosgombás 1343/1360, Szent Jakab-templom (Dl. 73681. Teleki lvt., Teleki I. 71); Nagymon 1360/1367, Szűz Mária-fakápolna (Dl. 96428. Vay lvt.); Novaj 1342, István pap (Dl. 40899); Rihó 1311, Dániel plébános (Urk. I. 300); Sámson 1349, Mátyás pap (OL Filmtár 783. 32. 11. Wesselényi lvt.); Segesd 1366, templom (Urk. II. 415); Septér 1340/1379, Szent Mihály-templom (Dl. 27138); Sösszentmárton 1362, Szent Márton-templom (Dl. 31102); Spring 1345, a templom kegyurasága (CD XI. I. 472–473); Szarkad 1310, templom építése (Dl. 30595); Szásznádasd

A falvak világi építkezései

A birtokközpontokban épült udvarházakról ez időben csupán oklevelek nyújtanak szűkszavú tájékoztatást. A köznemesség udvarházainak kialakítását inkább használati, kevésbé művészi igények határozhatták meg. Ezért nem meglepő, hogy a kutatás eddig nagyon kevés figyelmet szentelt ezeknek az egy- vagy többhelyiséges építményeknek, annál is inkább, mivel a valóságban nyomuk sem maradt. A legkorábbi adatok a 14. századból ismeretesek, midőn a nemesek falusi lakóhelyeit „domus et curia nobilitaris” vagy ritkábban csak „domus” elnevezéssel említik. Ez utóbbi szobát is jelenthet. A „curia” általában csak telket jelent, és csupán kivételesen értelmezhető épületnek.

Az udvarház első okleveles említése Erdélyben 1316-ból való. Chama óbudai prépost és Bukén fia Péter megegyeznek, hogy ez utóbbi Magyarlapádról „domus suas et alia edificia eius possit alias deportare”. Minthogy költöztetésről esik szó, az épületek nyilván fából készültek. 1323-ban Konrád fia Miklós comes öröklött házáat Disznajó mezővárosban nővére férjének, Péternek adományozza. 1324-ben I. Károly egy oklevelét a Küküllő folyó mellől keltezi, mégpedig Karachynus háza közelében. Ezt a helyet nevezhették el az udvarház tulajdonosáról később Karácsonfalvának. 1329-ben Szomordoki Péter és János ottani birtokuk harmadát két házzal együtt Egyed fiainak, Jánosnak és Gergelynek, valamint Jakab fia Domokosnak adják. 1342-ben Hídvégi János és Jakab oltszemi házáat a sebesi székelyek teljesen lerombolták. 1345-ben Körösi Péter és társai Apafi János apaújfalusi házáat felégették, és a benne található ezüstserlegeket, öveket és fegyvereket elrabolták. 1349-ben a Torda megyei Detrehemben Detrehi Miklós és Mihály házáat Fűzkúti János megtámadta, és elvitte a tulajdonosok anyjának szuszékját a benne őrzött ruhákkal és házi eszközökkel. 1350-ben az Illyei család tagjai osztoztak Marosillyén lévő házaikon. A keleti birtokrész Sándornak, a nyugati Ernyének jutott. Ez utóbbi nemesi telkén fivérük, György is építkezett. A szóban forgó házak egy részét feltehetően kőből emelték. 1377-ben Csesztvei Domokos gáldi nemesi telkén álló palotáját melléképületeivel és kertjével Tátéi Péter feleségének, Ilona asszonynak adja. Cserébe megkapja Ilona asszony gáldi nemesi telkét, minden épületével és kertjével, ahogyan azt Ilona apja, Gáldi Péter birtokolta. A következő napon kiállított azonos tárgyú, másik oklevélben Ilona asszony palotáját „anticun”-nak, réginek mondják, így építése legalább a század közepére, első felére tehető. Gáldon tehát két palota állt. Csesztvei Domokosé – úgy látszik – újabb lehetett. A

1309, Szent Márton-templom (Urk. I. 293); Szentbenedek 1367, Szent Benedek-kápolna (Dl. 28744); Tiburctelke 1341, kápolna építése (BEKE, Km. 12. sz. regeszta); Tustya 1360, román pap (A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat évkönyve I. 1882. 61); Vaja 1341, templom (AnjO IV. 143–147); Vajdaszentivány 1348, Szentjánosi Albert plébános (Dl. 41072).

korábbi gáldi palotával egykorúnak tartható az erdélyi püspöknek már említett, 1304-ből ismert kőpalotája Vistán.³¹

Hidakról is maradtak egykorú adatok. Ezek is elsősorban fából készülhettek. Ezt a Fehér megyei Fahíd falu neve is bizonyítja (1321). A Doboka megyei Császártelken hosszú hidat említ egy 1347. évi oklevél. 1366-ban Kenden a KisKüküllő folyón híd vezetett át, amelynek vámját a Kendi család élvezte. A körösi és bogácsi szászok Kendi Tamás udvarházából a király vámmegerősítő oklevelét vitték el. A falut a hídról nevezték el Kendhidának.³²

Az említett marosillyei osztálylevélből kitűnik, hogy a „magyar falu” egy, a Marosig nyúló út szelte át. Így ez az 1350-ből való leírás a soros település egyik legkorábbi közvetlen adataként tartható számon.³³

³¹ ENTZ: Edelhöfe 241–252; 3. mell.; Magyarlapád: ENTZ: Erdély 120. Disznajó: uo. 89. Kará-csonfalva: uo. 106. Szomordok: uo. 159. Oltszem, Apaújfalu. Detrehem, Marosillye, Gáld: Adat-tár. Vista: ENTZ: Erdély 54, 166.

³² Fahíd: GYÖRFFY II. 142. Császártelke és Kendhida: Adattár.

³³ Adattár (Marosillye).